

Зоя СТУКАЛЕНКО (Кіровоград, Україна)

РОЗВИТОК ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті проаналізовано розвиток толерантності в епоху Античності та Середньовіччя. Доведено глибинність витоків зазначеного феномена в світовій та вітчизняній історії. Розглянуто ідею толерантності як пошуку шляхів до гармонізації людських відносин, що символізують актуалізацію моральних якостей.

Ключові слова: феномен толерантності, терпимість, Античність, Середньовіччя, віротерпимість, міжнародно-правові документи, філософія, моральні якості.

The article analyzes the development of tolerance in antiquity and the Middle Ages. The depth of the origins of these phenomena is proved in world and national history. This paper describes the phenomenon of tolerance. The philosophers of these periods promoted tolerance as a key issue of morality. It guided deep feelings of people of other faiths. The analysis of the philosophical heritage of the Western historical and philosophical schools and national scientists is presented. The concept has been developing since the days of antiquity and the Middle Ages in the writings of Aristotle, Aurelius, Heraclitus, Pericles, Confucius, Seneca and others. It is proved that tolerance is a product of the historical development of philosophical thought. The thinkers of antiquity and medieval period saw the essence of the idea of tolerance in love to a neighbour, humility and tolerance. They regarded the idea of tolerance as finding ways to harmonize human relations that represent the actualization of moral character.

Key words: phenomenon of tolerance, lenience, Antiquity, the Middle Ages, religious tolerance, tolerance of ideas, international legal instruments, philosophy, the moral quality.

Постановка проблеми. Однією із фундаментальних властивостей природи, суспільства та існування людини в них є різноманіття. Національні, расові, статеві, вікові, професійні, конфесійні та інші відмінності роблять значний вплив на характер взаємин між індивідами й соціальними групами та нерідко ведуть до непорозуміння або конфлікту. Без стійкого функціонування механізмів, що пом'якшують чи нейтралізують численні протиріччя, зростає ризик самознищення суспільства. Наслідком цього є інтерес до явища толерантності як до одного з можливих шляхів подолання соціальної напруженості. В житті світової спільноти та науковому її осмисленні глобального розгляду набуває феномен толерантності, що відповідає складним процесам міжнародного, міжконфесійного та міжкультурного спілкування народів. Толерантність стала своєрідним велінням часу, стратегії і тактики міжнародних, суспільних та міжособистісних відносин. Аналізуючи накопичені дані світової та вітчизняної наукової літератури, сьогодні усвідомлення виміру толерантності набувають усі рівні суспільства – мікросоціальний (рівень міжособистісних відносин) і макросоціальний (соціетальний). Тому, феномен «толерантність» в реаліях сьогодення привертає увагу різних наук, галузей і областей та обгрунтовано в працях видатних філософів, письменників, соціологів, політологів, педагогів та психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить, що проблема толерантності є предметом уваги досить широкого кола дослідників. Серед учених різних країн, які досліджували проблему толерантності, варто відзначити Ж. Бастида, П. Кінга, Б. Уільяма та ін. Проблеми тактовності, безконфліктності перебувають у полі зору таких вітчизняних дослідників, з-поміж яких: Т. Алексеєнко, О. Безпалько, В. Бочарова, Р. Валітова, Ю. Василькова, А. Мудрик, О. Сухомлинська, О. Швачко. Дослідники І. Бех, Л. Завірюха, В. Калошин, В. Шалін акцентують увагу на питаннях розкриття педагогічного контексту феномена толерантності. Різні аспекти формування толерантності школярів та студентів у закладах освіти розглядаються в дисертаційних дослідженнях А. Асмоловим, Б. Гершунським, О. Гривою, О. Карякіною, В. Козловим, Л. Колобовою, Д. Колосовим, І. Ключником, Л. Майковською, А. Погодіною, М. Перепеліциною, І. Пчелінцевою, Ю. Тодорцевою. Проблеми формування комунікативної толерантності знайшли своє відображення в роботах Б. Ананьєва, О. Асмолова, Я. Довгополової. Толерантність як складову культури свідомості розглядають О. Асмолов, А. Кондаков; проблему міжетнічної толерантності – Л. Аза, Р. Валітова, Л. Головатий, Б. Євнух, В. Зорько, О. Майборода, В. Мухтерем, Л. Орбан-Лембрик, А. Петрицький, Т. Сенюшкіна, О. Сербенська, В. Скуратівський, Г. Солдатова, Ю. Тищенко, В. Трошинський; генезис і типологію толерантності Н. Круглова, О. Магометова; толерантність у процесі знаходження цілісності О. Асмолов, Є. Козаков, У. Тишков. Філософські та культурологічні аспекти розкрито в дослідженнях Є. Андроса, Ю. Бромля, Л. Гумільова, В. Кафарського, І. Кононова, Л. Нагорної, С. Пролєєва, М. Степика, А. Шведової. Окреслену тему розглядають також такі дослідники: В. Лекторський, А. Садохін, Н. Федотова.

Метою написання статті є аналіз розвитку толерантності зарубіжними та вітчизняними науковцями в епоху Античності та Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. «Толерантність» (лат. *tolerantia*) в словнику В. Даля інтерпретується як «терпіння» [6: 477]; *tolerancia* (іспан.) – здатність визнавати відмінність від власних ідей чи помислів; *tolerance* (франц.) – ставлення, під час якого людина визнає, що інші можуть думати чи діяти інакше, ніж вона сама; *tolerance* (англ.) – готовність бути терплячим; *kuan rong* (китайська) – дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших милосердним; تحمل (в перському) – терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення; *tasamul'* (араб.) –

прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших. У німецько-російському двотомному словнику трактовку «tolerant» лаконічно визначено як «терпимий», мається на увазі стриманість до чужої думки.

Філософи інтерпретують «толерантність» як готовність стало й з гідністю сприймати особистість або річ. Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» толерантність трактується як «ознака впевненості в собі й усвідомлення надійності своїх власних позицій, ознака відкритої для всіх ідейної течії, що не боїться порівняння з іншою точкою зору й не запобігає духовній конкуренції» [13: 307], а в етичному – як терпіння, терпимість, витримка, готовність до примирення.

Коріння толерантності було закладено ще за часів Античності та Середньовіччя в працях древніх мислителів Аристотеля, Аврелія, Геракліта, Антифона, Перикла, Конфуція, Сенеки; філософів-просвітителів: Сократа, Платона, Г. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Дж. Локка. В епоху Античності проблема толерантності відкрито ще не ставилася, але її мотиви простежувалися у висловлюваннях мислителів.

Для філософів стародавнього світу вищим критерієм толерантності є почуття обов'язку. Так, Римський імператор Марк Аврелій (121 – 180 до н. е.) та Демокрит (460 – 370 до н. е.) вважали, що ні через страх, а тільки через почуття обов'язку треба утримуватися від поганих вчинків, тобто моральними цінностями людини є терпіння, стриманість, виваженість.

Перші спроби дати тлумачення змісту «толерантності» як ціннісної категорії «терпіння» було зафіксовано давньогрецькими філософами Античності Сократом (469 – 390 до н. е.) і Платоном (427 – 390 до н. е.), які вважали, що основа всієї мудрості є терпіння [8: 89]. Основними чеснотами Сократ називав: стриманість – як приборкувати пристрасті; мужність – як подолати небезпеку; справедливість – як дотримуватися божественних й людських законів. Філософ вважав, що все це людина здобуває шляхом пізнання і самопізнання. Підтримуючи думку Сократа, Платон наголошував, що обов'язок бути терпимим – це данина, яку ми повинні принести невичерпності нового в майбутньому. Філософ, продовжуючи лінію тенденцій постійного виявлення та приборкання протиріч в твердженнях, прийшов до нового суб'єктивного джерела діалектики. Саме тому метод Сократа був сприйнятий і розроблений учнем ідеалістичної філософії Античності Платоном. Мислитель пов'язує «терпіння з інтелектуальним штурмом, аскетизмом і визначає його як передумову духовного та соціального згуртування людей» [8: 75].

Визначення поняття сутності «толерантність» можна знайти в грецького філософа Аристотеля (IV ст. до н. е.), котрий інтерпретує зазначений феномен як прагнення до «золотої середини». У своєму творі «Нікомахова етика» він описав особливий душевний склад, який дозволяє людині «однаково поводитися з незнайомими і знайомими, близькими та сторонніми» [1: 138]. Також мислитель вважав, що кращим слід вважати не того, хто «чинить згідно з чеснотою по відношенню до себе», а того, хто «чинить так по відношенню до інших» [3: 22]; «Нам слід поводитися зі своїми друзями так само, як ми хотіли б, щоб друзі поводитися з нами» [3: 23]. Отже, Сократ вбачав «толерантність» у приборканні пристрастей посередництвом виховання та знання, а Аристотель інтерпретував як «можливість рівноцінного існування речей та людей» [3: 23].

Ці погляди у подальшому поступово збагачувалися, деталізувалися, від його первинної цілісності відгалужувалися все нові фрагменти, котрі наповнені цілком конкретним змістом. Недаремно своїми поглядами Г. Сковорода був схожий на старогрецьких філософів, твори яких він добре знав. У своїх переконаннях він часто посилався на Аристотеля, Епікура, Ксенофонта, Піфагора, Платона, Фалеса. Але особливо близьким йому за духом був образ давньогрецького мудреця Сократа. Тому, толерантність як новосвропейська універсальна сьогодення сягає своїми витокami сформульованої у античній думці та в християнстві ідеї терпимості як моральних чеснот людини, так і особливого етичного принципу, певної моделі взаємин між ними.

Мотиви толерантності прослідковувалися у висловлюваннях китайського філософа Конфуція (551 – 479 рр. до н. е.): який зазначав: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі»; «У стриманій людини менше промахів»; «Зустрівши гідного, думай, як зрівнятися з ним. Зустрівши недостойного, перевіряй самого себе»; «Учитель категорично утримувався від чотирьох речей: він не вдавався в пусті роздуми, не був категоричний у своїх судженнях, не виявляв впертості й не думав про себе особисто» [9]. У своїй книзі «Бесіди і судження» мудрець наголошує: «Нападати за інакомислення – згубно», захищаючи право людей на існування різних думок [9: 151]. Справедливість для Конфуція була вирішенням усіх соціальних проблем людей – на запитання: «Як треба відповідати на добро», він відповів: «Добром». Коли ж його запитали «А як треба відповідати на зло», він, майже не замислюючись, відповів: «На зло треба відповідати справедливістю» [8: 151]. Таке визначення людяності та імперативів «не робити іншим те, що не бажаєш собі» є універсальними людськими цінностями, що відкривають шлях до конструктивного порозуміння.

Римський філософ Л. Сенека (4 – 65 до н. е.) наголошував: «Ми народжені, щоб жити спільно, наше суспільство – звід з каменів, який обрушився б, якби один не підтримував іншого» [8: 12]. На думку філософа, світ неможливий без діалогу, взаєморозуміння, співдружності, злагоди, компромісу.

Римський імператор-стоїк М. Антонін (121 – 180 рр.) у трактаті «До самого себе» або «Наодинці з

собою» декларує думки, котрі нагадують опис толерантного ставлення до співрозмовника: «Намагайся впливати на людей переконанням. Якщо вони не слухають, не гріши сам проти закону справедливості» [3: 102]. Отже, найважливішою умовою розв'язання конфліктів, на думку Конфуція, є стриманість, прагнення до порядку, справедливості. Такої ж думки притримуються й філософи Піррон (360 – 270 до н. е.) та Тімон (320 – 230 до н. е.).

Тому, саме в античній філософії з'являється феномен «Іншого». Принципи ставлення до «Іншого» створюються і трансформуються у відповідність із законами розвитку суспільства: від побутового взаємопорозуміння, співпраці та заперечення ворожнечі до законодавчого запровадження принципу свободи совісті (віротерпимості) та прояви симпатії (співчуття) в діалозі з «Іншим». Філософська думка намагається зосередитися на цінності, близькою до толерантності й перераховує синонімічні поняття: лагідність і товариськість, вміння слухати іншого (Піфагор); приборкання пристрастей вихованням і знаннями (Сократ); поміркованість (Піррон).

З точки зору дослідження проблеми толерантності, середньовічне суспільство суворо контролювало поведінку й думки людини, тому в цей період особливо посилюється особистісний початок у людській діяльності. Терпимість в середньовічному суспільстві розглядалася скоріше як акт смирення, відмова від волі, а не рішення самого індивіда. Разом з тим, як справедливо зауважив Н. Бердяєв: «Християнство звільнило людину від влади космічної нескінченності, в яку він був занурений в стародавньому світі, від влади духів і демонів природи. Воно поставило його на ноги, зміцнило його, поставило в залежність від Бога, а не від природи» [4: 29].

Варто відзначити, що канву толерантності для християнства накреслив Тертуліан (160 – 220 рр.). **Світогляд** людини періоду Середньовіччя був **теологічним** (від грецького «теос» – бог). Філософ зазначав: «Нехай один шанує Бога, інший – Юпітера» [11]. На його думку, основою толерантності є *рівновага*, котра повинна бути притаманна людині як обов'язок. Це можливо лише завдяки терпінню, яке необхідно виховувати в собі як рятівну й приємну звичку. У творах «De poenitentia» (покаяння) та «De patientia» (терпіння) мислитель наголошував: «Терпіння підсилює віру, відновлює світ, допомагає любові, вчить покірності, збуджує покаяння»; «Любов все переносить, все витримує безсумнівно, бо терпляча» [12]. Також він стверджував, що «Терпіння стримує лихослів'я, перешкоджає хизацтву, торжествує над спокусою, воно підтримує слабого, підбадьорює сильного, веселить вірного... Де Бог, там і терпіння» [12]. *Тертуліан* одним із перших вводить в обіг термін «свобода совісті». Він гаряче закликав владних чиновників «постерегти забираючи у будь-кого свободу релігії (*libertatem religionis*) і право на «вибір божества, коли не дозволяється поклонятися тому богу, якому я хочу, і примушувати мене поклонятися тому богу, якому я не хочу» [11].

Філософи Середньовіччя (Августин Аврелій (354 – 430), Фома Аквінський (1226 – 1274), Григорій Богослов (329 – 389), Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109), П'єр Абеляр (1079 – 1142)) терпимість пропагували як ключове питання моралі та керувалися глибокою толерантністю до почуттів людей інших конфесій.

Вперше слово «толерантність», відповідно до французького енциклопедичного словника Ларусса згадується в 1361 році та набуло значення «як здатність терпіти біль» [14: 167].

Мотив толерантності звучить також у міркуваннях про захист свободи совісті М. Монтеня (1533 – 1592 рр.): «Неухильно дотримуватися з власної волі чи в силу необхідності одного й того ж способу життя – означає існувати, а не жити. Кращі душі ті, в яких більше гнучкості та різноманітності» [7]. М. Монтень констатує залежність людини від соціального середовища та її традицій, тим самим підкреслюючи силу й гідність свідомості особистості. Він переносить на еретиків міркування католицьких теологів щодо совісті, яка «заблукала», виступаючи як проти фізичних тортур, так і проти насильства над совістю. У «Дослідах» (1580 р.) обрушується на іспанських завойовників, що силою нав'язали християнство в Новому світі, засуджує християн, які знищували язичницьку культуру, чий «безчинства заподіяли науці значно більше втрати, ніж всі пожежі, створені варварами» [8: 56]. З деякою часткою іронії описує філософ протиріччя між «Я» і «Інший». Жива, суперечлива думка М. Монтеня кидається між двома способами існування: життям у світі людей і самоізоляцією. З жalem відзначає М. Монтень, що нелюдськість (інтолерантність) активно протистоїть загальному зв'язку співчуття [8].

Розглядаючи змістовні еквіваленти толерантності можна виділити особливі типологічні конструкції в ракурсі ціннісних установок. Так, у системі етичних поглядів Стародавнього світу принципом вважалось культивування поміркованості, що знайшло своє відображення в проповідях Фалеса і Солона, у вченні Демокрита, в поглядах Сократа. Останньому Платон приписував висловлювання про значущість чуттєвої толерантності. Апеляція до Бога, орієнтація на перспективу покарання за гріхи, тотожні порушення встановлених норм, такий типовий для Середньовіччя метод контролю поведінки й одночасно закріплення терпимості в житті суспільства. Філон Олександрійський сформулював традиційний для релігійного світосприйняття постулат толерантності, пов'язаний із затвердженням своєрідною рівності людей – рівність перед Богом.

Англійський філософ і педагог Джон Локк (1632 – 1704) сутність толерантності трактує як етичний принцип налаштованості та злагоди. Теоретично обґрунтувавши «толерантність» у трактатах

«Досвід про віротерпимість» (1667) та «Листи про толерантність» (1688), філософ акцентує увагу на важливості терплячості таких питань як вибір людиною віри. Локк вважає, що тільки тоді буде віра щирою, якщо церква не буде втручатися у вибір та не буде вдаватися до примусу. Переконавання філософа свідчить про необхідність терплячості в стосунках церкви та держави, котрі повинні співіснувати у дотриманні «золотої середини» на засадах толерантності. Отже, вклад Дж. Локка в розробку концепції ідей розвитку толерантності беззаперечно має велике історичне значення. Як бачимо, філософи ставили завдання розгляду сутності «толерантності» як терпіння та внутрішній регулятор свого відношення до «Іншого» в рамках своїх моральних парадигм і визначали його як властивість та здатність до подолання зовнішнього впливу й внутрішніх переживань.

Висновки. Отже, виходячи із вищезазначеного, ми робимо висновок, що толерантність – продукт історичного розвитку філософського мислення. Як бачимо, зародки феномена «толерантність» при уважному методологічному аналізі виявляються органічно вплетеними у канву філософських міркувань періоду Античності й Середньовіччя, які заклали фундамент сучасної європейської цивілізації. Сутність толерантності мислителі зазначеного періоду вбачали в любові до ближнього, смиренності та віротерпимості, – так як людина того часу мислилася як замкнений світ, непроникний ні для кого, окрім Бога. Тому, філософи цього періоду інтерпретували ідею толерантності як пошуки шляхів до гармонізації людських відносин та окреслювали лінію змісту в спасінні та покайнанні завдяки виробленій звичці рівноваги, терпіння та переборення страждань, що символізує актуалізацію моральних якостей.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аристотель. Никомахова етика [Текст] // Сочинения в 4-х томах. Т. 4 / общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1984. – 294 с.
2. Асмолов А. Г. Толерантность: различные парадигмы анализа / А. Г. Асмолов // Толерантность в общественном сознании России. – М., 1998. – 135 с.
3. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – М.: Высшая школа, 2001. – 400 с.
4. Бердяев Н. А. Я и мир объектов. Текст. / Н. А. Бердяев. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – С. 230 – 312.
5. Губогло М. Н. Русский язык и толерантность / М. Н. Губогло. – М., 2003.
6. Даль В. Толковый словарь русского языка / В. И. Даль. – М., 1998. – 4472 с.
7. Лосев А. Ф. История античной эстетики. – М.: Искусство, 1963 – 1994, в 8 т. – Т. 5. Ранний эллинизм. – М.: Искусство, 1979. – 815 с.
8. Мириманова М. С. Толерантность как система воспитания / М. С. Мириманова // Развитие личности. – 2002. – № 2. – 154 с.
9. Переломов Л. С. Конфуций: «Луньюй» / Л. С. Переломов. Исслед., пер. с кит., коммент. – М.: Восточная литература, 1998.
10. Семененко И. И. Афоризмы Конфуция. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – 302 с.
11. Тертуллиан К.С.Ф. Апологія // Творения Тертуллиана. – СПб., 1849. – С 62.
12. Тертуллиан. О терпении / Тертуллиан // Тертуллиан. Избранные сочинения / Общ. ред. А. А. Столярова. – М.: Издат. гр. «Прогресс», «Культура», 1994. – 448 с. – С. 320 – 333.
13. Философский энциклопедический словарь. – ИНФРА – М., 1999. – 576 с.
14. Dictionnaire etymologique. Larousse. Paris, 1964. – С. 17.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стукаленко Зоя – аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.